

# Ásgrímur Angantýsson

## Handbók um íslensku

*Handbók um íslensku.* Hagnýtur leiðarvísir um íslenskt mál, málnotkun, stafsetningu og ritun. Ritsstjóri Jóhannes B. Sigtryggsson. JPV útgáfa, Reykjavík. 2011. (401 bls.) ISBN 978-9935-11-172-2.

### 1 Inngangur

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum stendur að útgáfu *Handbókar um íslensku* (HUÍ) með stuðningi Þjóðhátíðarsjóðs. Henni er „ætlað að vera handhægt rit þar sem hægt er að leita svara við margs konar spurningum sem vakna við ritun“ og lögð er áhersla á „þau atriði í málnotkun, stafsetningu og ritun sem fólk á helst erfitt með“ (bls. 5). Aftan á bókarkápu er enn fremur sagt að HUÍ sé „aðgengilegt uppsláttarrit“. Í reglugerð um Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum (861/2008) segir: „Stofnunin miðlar þekkingu á íslenskri tungu. Málfráðgjöf og leiðbeiningar hennar miða að eflingu og varðveislu íslenskrar tungu í ræðu og riti og skulu byggðar á fræðilegum grundvelli.“ Markhópurinn er samkvæmt formála sá sístækkandi hópur sem fæst við ýmiss konar skrif og markaðssetning bókarinnar bendir til þess að hún sé ætluð mjög breiðum hópi lesenda. Þar sem leiðbeiningar um málnotkun er víða að finna í kennslubókum og handbókum hlýtur hugmyndin með þessari útgáfu að vera sú að draga saman það markverðasta í þeim efnum, setja það skilmerkilega fram og byggja umfjöllunina á rannsóknum eins og kostur er.

Markmiðið með þessum ritdómi er annars vegar að leggja mat á hvernig til hefur tekist með útgáfu *Handbókar um íslensku* og benda á

leiðir til að gera betur ef hún verður gefin út aftur og hins vegar að leiðbeina lesendum um notkun bókarinnar. Meginniðurstaðan er sú að ritið sé skref í átt að vönduðu yfirlitsverki á þessu sviði en þarfnist engu að síður rækilegrar endurskoðunar. Annar kafli ritdómsins fjallar um skipulag og frágang og þar er því haldið fram að stokka þurfi upp efnisskipan bókarinnar. Þriðji kafli fjallar um efnistöð og meðal niðurstaðna þar er að umfjöllun um ýmsar mikilvægar málnýjungar verði útundan. Í fjórða kafla eru niðurstöður dregnar saman.

## 2 Skipulag og frágangur

*Handbók um íslensku* er einkar glæsileg í útliti. Kápan er falleg og textinn vel frágenginn. Efnisskipan orkar hins vegar tvímælis og bitnar því miður á notagildi bókarinnar. Ekki virðist hafa verið tekin ákvörðun um hvort bókin ætti að vera uppflettirit, greinasafn eða blanda af hvoru tveggja þar sem skilin væru þó skýr. Fyrir vikið er efninu raðað niður á nokkuð handahófskenndan hátt og hætt er við að margvíslegur fróðleikur fari fyrir ofan garð og neðan. Þetta er bagalegt því að handbækur verða að vera aðgengilegar og notendavænar.

Meginmál bókarinnar skiptist í tvo hluta. Sá fyrri heitir *Málnotkun, stafsetning og ritun* (bls. 9–282) en sá síðari *Um íslenskt mál* (bls. 283–378) og er köflum raðað í stafrófsröð í hvorum hluta fyrir sig. Auk þess er formáli (bls. 5–8), heimildaskrá (bls. 379–387) og atriðisorðaskrá (bls. 388–401). Efnisyfirlit meginmáls er innan á bókarkápu fremst og aftast en þar hefði nauðsynlega þurft að vekja athygli á atriðisorðaskránni því að hún er gagnlegur lykill að efni bókarinnar. Fyrri hlutinn virðist eiga að endurspegla „það sem fólk á helst erfitt með“ og í síðari hlutanum eru „fróðleikskafar um ýmis svið tungunnar“ eins og það er orðað í formálanum. Sumir kaflar í fyrri hlutanum gætu þó vel staðið sem sjálfstæðir leskaflar, t.d. kaflarnir *Gott mál* og *Leiðbeiningar um gott mál: hóflega formlegt ritað mál*. Þar eru líka sérstakir kaflar um suma orðflokka en ekki aðra, t.d. langur kafli um fornöfn en enginn sambærilegur kafli um nafnorð. Raunar má velta fyrir sér hvort málnotendur eigi yfirhöfuð „erfitt með“ tiltekna orðflokka.

Í fyrri hlutanum ægir saman mjög almennum og þröngum kaflaheitum. Annars vegar eru t.d. kaflar sem heita *Beygingar*, *Fornöfn*, *Gott mál* og *Réttitun og uppruni orða* og hins vegar *Spurningarmerki*, *j inni í orði* og *Strik og bönd*. Hér hefði verið heillavænlegra að hafa annaðhvort flettur í stafrófsröð með markvissum skýringum og dæm-

um eða vel skipulagða inngangs- og leskafla með yfirheitum á borð við *Stafsetning og greinarmerki, Mismunandi tegundir ritsmiða og Vandmeðfarin málfarsatriði* og skipta þeim svo í undirkafla með lýsandi heitum; *Stór stafur og lítill, j inni í orði; Bréf, Umsóknir; Vandmeðfarin orðasambönd* o.s.frv. Atriðisorðaskráin á þó að auðvelda lesandanum að fletta upp atriðum sem vefjast fyrir honum en það er óhentugt að þurfa að leita mikið þar. Kaflinn *Leiðbeiningar um gott mál: hóflega formlegt ritað mál* tynist hálfpartinn í uppflctihlutanum. Betur færi á að hafa hann sem eins konar inngang að bókinni því að þar er fjallað um mikilvægar forsendur málfarsleiðbeininga af því tagi sem gefnar eru í bókinni.

Í seinni hlutanum er ýmislegt nýtt og fróðlegt en efnisvalið er nokkuð sundurleitt og ekki alltaf ljóst hvaða tilgangi það þjónar í riti af þessu tagi. Hugtakalisti í málfræði (bls. 285–291) missir t.d. marks vegna þess að dæmin vantar og *Stafsetningarorðabókin* stendur varla undir sérstökum kafla (bls. 365–366). Sú ráðstöfun að skrá heimildir í lok einstakra kafla og svo aftur í lok bókar er eflaust til þæginda fyrir lesandann eins og efnið liggur fyrir en sennilega væri það óþarft ef því væri skipað niður á markvissari hátt, t.d. í flettur og leskafla (sbr. *Handbók um málfræði* eftir Höskuld Þráinsson).

Hugsanleg leið til þess að greina betur á milli þess sem er nýtt í þessari bók og þess sem er tekið saman úr ýmsum handbókum og hjálpargögnum um íslenskt mál væri að hafa fróðleik almenns efnis í fyrri hlutanum og frumsamdar greinar og ítarefni í seinni hlutanum. Með endurskipulagningu af því tagi mætti gera ritið mun aðgengilegra og einnig auka gildi þess fyrir þá sem eru kunnugir öðrum ritum á þessu sviði.

### 3 Efnistöð

Í *Handbók um íslensku* er víða notað orðalag á borð við *Ekki er rétt að segja X heldur á að nota Y* (t.d. í tengslum við beygingu frændsemisorða á bls. 20). Hér er að óþörfu fjallað um algeng máltilbrigði sem málvillur. Nærtækara væri að segja að í formlegu máli sé mælt með X frekar en Y þótt Y sé oft notað í daglegu máli. Leiðbeiningar af þessu tagi stangast raunar á við umfjöllunina um hugtökin rétt mál, rangt mál, gott mál, vont mál, málsnið o.fl. (bls. 79–82). Ef forsendur þess kafla lægju til grundvallar allri bókinni og kæmu skýrt fram í inngangi væri minni hætta á ósamræmi af þessu tagi.

Í HUÍ er umræða um „þágufallssýki“, notkun dvalarhorfs/framvinduhorfs og nýju þolmyndina/formgerðina vægast sagt snubbótt og ekkert vitnað í heimildir um efnið þótt full ástæða sé til. Allt eru þetta formgerðir sem málvöndunarmenn hafa fett fingur út í og málfræðingar hafa fjallað talsvert um á undanförunum árum (sjá t.d. Ástu Svavarsdóttur 1982, Jóhannes Gísla Jónsson og Þórhall Eyþórsson 2003 og Höskuld Þránínsson 2005). Leiðbeiningar um meðferð gagnverkandi fornafrna (*hvor/hver annan*) og deilifornafrna (*sinn hvor/hver*) eru vel unnar og byggðar á traustum heimildum. Hefðbundin notkun þessara fornafrna virðist þó á hröðu undanhaldi í nútímamáli (sbr. Höskuld Þránínsson 2011). Það er málpólitísk spurning hversu miklum kröftum eigi að eyða í að endurvekja tilbrigði af þessu tagi.

Málfarsleiðbeiningar í HUÍ eiga að vera byggðar á fræðilegum grunni og því er eðlileg krafa að þær séu rökstuddar. Það er að sjálf-sögðu víða gert í bókinni en ekki alltaf. Fremst í meginmáli (bls. 11–12) er t.d. listi yfir nokkur algeng dæmi um forsetningarnar *að* og *af* í ýmsum samböndum en engar skýringar gefnar. Hér væri rakið að nefna tengsl við dvöl og hreyfingu og að sögnin í setningunni skipti máli (*Það er gaman að þessu / Margir hafa gaman af þessu*) (sbr. t.d. Jón G. Friðjónsson 2003). Ef málfarsleiðbeiningar eiga að vera til gagns verður að höfða til skilnings.

Eitt viðfangsefna HUÍ er að leiðbeina um stafsetningu og greinarmerkjasetningu. Í *Auglýsingu um íslenska stafsetningu* (nr. 132/1974 með innfelldum breytingum 261/1977) eru reglur um stóran staf og lítinn mjög óljósar á köflum, einkum hvað varðar valfrelsi í heitum stofnana (t.d. *M/menntamálaráðuneyti*). Bent hefur verið á leiðir til að túlka þær á skýrari hátt og auðvelda málnotendum að fara eftir þeim (sjá umræðu hjá Margréti Guðmundsdóttur 2000, Margréti Jónsdóttur 2006 og Höskuldi Þránínssyni 2009). Því miður er engin tilraun gerð til þess að greiða úr þessum flækjum í HUÍ og ekkert vitnað í umræðu málfræðinga um stafsetningarreglurnar. Í reglum um eitt orð og tvö, þar sem einnig er visst valfrelsi, er hins vegar stundum tekin afstaða þótt forsendurnar séu ekki ljósar (bls. 37). Í því efni er raunar ósamræmi vegna þess að á bls. 15 er mælt með rithættinum *innan bæjar* en á bls. 37 er mælt með því að láta áherslu ráða. Þá er mælt með að skrifa heiti fornsagna í aðskildum orðum (*Brennu-Njáls saga* o.s.frv.) „samkvæmt hefð“ (bls. 34). Þessi ráðlegging fer þó í bága við anda stafsetningarreglnanna og það viðmið að orðáhersla ráði.

Ítarleg umræða um málfræðihugtök er að sjálf-sögðu utan ramma HUÍ en gera verður þá kröfu að skilgreiningar séu skýrt orðaðar og

í samræmi við stöðu þekkingar á íslenskri málfræði. Á bls. 72 og 73 segir: „Forsetningar verða að atviksorðum þegar ekkert fallorð fer á eftir“. Orðalag af þessu tagi er kunnuglegt úr kennslubókum um íslenska málfræði (sbr. Björn Guðfinnsson 1958:81, 84–85) en stenst ekki nánari skoðun. Nærtækara er að líta svo á að smáorð á borð við *að* séu ýmist forsetningar eða samtengingar og að það ráðist af stöðu þeirra í setningum (sjá t.d. umræðu hjá Höskuldi Þráinssyni 2005:110–113). Umræða um „fleiryrtar samtengingar“ (bls. 171–172) er sama marki brennd. Þar endurómar hugtak úr úreltri skólamálfræði því að færð hafa verið rök fyrir því að svokallaðar fleiryrtar aukatengingar séu í raun settar saman úr atviksliðum og einyrtum aukatengingum (sbr. Halldór Ármann Sigurðsson 1981). Þá segir í HUIÍ að orðin *sem* og *er* séu „stundum talin til fornafna“ en margir vilji þó „heldur flokka þau með samtengingum“ (bls. 44) eins og fræðilegur ágreiningur sé um málið. Skemmst er frá því að segja að fyrri greiningin byggist eingöngu á skólabóka- og latínuhefð en sú síðari á málfræðilegum rökum (sbr. Höskuld Þráinsson 1980).

Þeir sem fást við skrif á opinberum vettvangi, t.d. fjölmiðlamenn, reka sig yfirleitt fljótt á að ýmis máltilbrigði sem þeim eru töm njóta lítillar virðingar í málsamfélaginu og kjósa því yfirleitt að sneiða hjá þeim. Ef HUIÍ á að leiðbeina þeim sem eru í slíkum sporum þyrfti að taka saman miklu rækilegra yfirlit um „ambögur“ ásamt skýringum og athugasemdum (sbr. Ara Pál Kristinsson 1998, Árna Böðvarsson 1992, Morgunblaðsþætti Gísla Jónssonar og Jóns G. Friðjónssonar um íslenskt mál o.s.frv.). Sennilega yrði slík samantekt þó efni í heila bók.

## 4 Lokaorð

*Handbók um íslensku* veitir svör við „margs konar spurningum sem vakna við ritun“ og er leiðbeinandi um margt það „í málnotkun, stafsetningu og ritun sem fólk á helst erfitt með“ (bls. 5) en hún er ekki nógu „aðgengilegt uppsláttarrit“, svo að vitnað sé í orðalag á bókarkápu, vegna þess að efnisskipan er of ómarkviss. Leiðbeiningarnar miða eflaust á sinn hátt að „eflingu og varðveislu íslenskrar tungu í ræðu og riti“ eins og gert er ráð fyrir í reglum um Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum en nokkuð vantar upp á að þær séu alltaf „byggðar á fræðilegum grundvelli“ eins og kveðið er á um í sömu reglum; a.m.k. þyrfti stundum að segja lesendum betur frá því hvernig niðurstöður eru fengnar og af hverju mælt er með

einu tilbrigði frekar en öðru. Útgáfa bókar af þessu tagi veur líka spurningar um íslenskt staðalmál. Hvernig er það og hver ákvað að þannig skyldi það vera? Viljum við festa það í sessi? Hvaða baráttumál á að setja á oddinn? Þessar spurningar þarfnast umræðu og í endurskoðaðri útgáfu þyrfti helst að gera skýra grein fyrir þeim markmiðum og málpólitísku sjónarmiðum sem liggja að baki.

## Heimildir

- Ari Páll Kristinsson. 1998. *Handbók um málfar í talmiðlum*. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Árni Böðvarsson. 1992. *Íslenskt málfar*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Ásta Svavarsdóttir. 1982. „Þágufallssýki.“ Breytingar á fallnotkun í frumlagsæti ópersónulegra setninga. *Íslenskt mál* 4: 19–62.
- Björn Guðfinnsson. 1958. *Íslensk málfræði*. 5. útgáfa. Eiríkur Hreinn Finnbogason sá um útgáfuna. Reykjavík: Ísafold.
- Halldór Ármann Sigurðsson. 1981. Fleiryrtar aukatengingar? *Íslenskt mál* 3: 59–76.
- Höskuldur Þráinsson. 1980. Tilvísunarforhöfn? *Íslenskt mál* 2: 53–96.
- Höskuldur Þráinsson. 1995. *Handbók um málfræði*. Reykjavík: Námsgagnastofnun.
- Höskuldur Þráinsson. 2009. Um stóran og lítinn staf. Einföld hjálparregla og dæmi um gagnsemi hennar. *Íslenskt mál* 31: 133–148.
- Höskuldur Þráinsson (ritstj.). 2005. *Setningar. Handbók um setningafræði. Íslensk tunga III*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Höskuldur Þráinsson (ritstj.). 2012. Væntanlegt. *Tilbrigði í íslenskri setningagerð. Yfirlit yfir aðferðir og helstu niðurstöður*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Jóhannes Gísli Jónsson og Þórhallur Eypórsson. 2003. Breytingar á frumlagsfalli í íslensku. *Íslenskt mál* 25: 7–40.
- Jón G. Friðjónsson. 2003. Íslenskt mál, 6. þáttur. *Morgunblaðið*, 12. júlí.
- Margrét Guðmundsdóttir. 2000. Af þjáningum prófarkalesara. *Íslenskt mál* 22: 151–157.
- Margrét Jónsdóttir. 2006. *Stafsetningarorðabókin*. Ritdómur. *Íslenskt mál* 28: 185–203.
- Sigríður Sigurjónsdóttir og Joan Maling. 2001. Það var hrint mér á leiðinni í skólann: Þolmynd eða ekki þolmynd? *Íslenskt mál* 23: 123–180.

Ásgrímur Angantýsson  
Hug- og félagsvísindadeild  
Háskólinn á Akureyri  
asgrimur@unak.is